

Ю. А. Янченко

Харківська гімназія № 6 «Маріїнська гімназія», м. Харків

Особливості мовного вираження концепту земля в поезії Аркадія Казки

Янченко Ю. А. Особливості мовного вираження концепту земля в поезії Аркадія Казки. У статті проаналізовано мовні засоби вираження концепту *земля*, розглянуто його когнітивну структуру, виділено найпоказовіші лексичні засоби мовного втілення, виявлено асоціативні зв'язки в межах концепту, вивчено стилістичні особливості його репрезентації в поетичному мовленні Аркадія Казки як одного із яскравих представників української літератури початку ХХ століття.

Ключові слова: *мовна картина світу, поетичне мовлення, концепт земля, художні тропи.*

Янченко Ю. А. Особенности языкового выражения концепта земля в поэзии Аркадия Казки. В статье проанализированы языковые средства выражения концепта *земля*, рассмотрена его когнитивная структура, выделены самые показательные лексические средства языкового воплощения, обнаружены ассоциативные связи в пределах концепта, изучено стилистические особенности его репрезентации в поэтической речи Аркадия Казки как одного из ярких представителей украинской литературы начала ХХ века.

Ключевые слова: *языковая картина мира, поэтическая речь, концепт земля, художественные тропы.*

Yanchenko Y. A. The peculiarities of the linguistic expression of the concept of land in the poetry of Arcadiy Kazka. The article analyzed the linguistic means of expressing the concept *land*, considered its cognitive structure, selected the model lexical facilities of linguistic embodiment, found out the connections within the associative concept, studied stylistic features of its representation in poetic speech of Arcadiy Kazka as one of bright representatives of Ukrainian literature of beginning of XX age.

Keywords: *language world, poetic speech, concept land, artistic paths.*

Дослідження семантики мовного знака є одним із пріоритетних напрямків сучасної мовознавчої науки. Свідоме виявлення і шляхи вербальної реалізації концептуальної картини світу мовця дозволяють сформулювати систему уявлень і образів, яка є характерною певному періоду діяльності поета чи письменника, виокремити і класифікувати функціонуючі концепти, дослідити їх структуру. Таким чином, аналіз словникових дефініцій є необхідним, оскільки лексичні значення, що їх фіксують словники, дозволяють визначити сутність загального сприйняття концептів носіями мови. Інтерпретація словникових даних сприяє визначенню змістового мінімуму концепту, тієї бази, яка слугуватиме відправною точкою для подальшого його дослідження. Необхідність окреслення поняттєвого шару концепту зумовлена ще й тим, що в художній творчості обов'язково знайдуть свій вияв семантичні наповнення, які становлять ядро концепту [5:266].

У широкому розумінні концепт — елемент мовної картини світу, що допомагає колективній або індивідуальній свідомості отримати, опрацювати й зберегти певний обсяг інформації про навколишній світ. Концепт входить у понятійний апарат когнітивної лінгвістики та лінгвокультурології. Слідом за О. Селівановою, трактуємо концепт як інформаційну структуру свідомості, певним чином організовану одиницю пам'яті, що містить сукупність знань про об'єкт пізнання,

набутих шляхом взаємодії п'яти психічних функцій свідомості й позасвідомого [2:256].

Доцільно зазначити, що поряд із поняттям загальнономовного концепту функціонують дещо вузькі: фольклорний концепт, поетичний, індивідуально-авторський, міфологічний, побутовий та ін. Попри спільну траєкторію реалізації, такі концепти мають дещо різну природу. Так, поетичний концепт, як і загальнономовний, є репрезентантом мовної картини світу, але являє собою поетичний образ, який функціонує на вищому рівні узагальнення.

Людина живе у контексті культури, тому сама формує певні поняття, які утворюють ментальні одиниці — концепти. Важливою їх ознакою є здатність виступати маркером етнічної картини світу, вбирати культурологічні (світські, релігійні, міфопоетичні) смисли, що дає підстави вважати концепт не лише феноменом мовно-культурного, а й культурно-семіотичного плану, оскільки концепт здатний відображати й «мовчазні смисли» культурних даностей найширшого кола семіотичних систем, основною з яких є мовна [4:468].

Вагоме місце серед культурних феноменів посідає концепт ЗЕМЛЯ, який, виходячи із польової структури концепту, запропонованої Й. Стерніним та З. Поповою, складається із поняття, відчуття, сприйняття та уявлення. Спираючись на ці висновки, О. Палутіна пропонує структуру концепту ЗЕМЛЯ, ядро якого можна окреслити в такий спосіб:

– **поняття**: планета, батьківщина, світ, людство, стихія, місце існування, джерело їжі тощо;

– **відчуття**: мокра, суха, запах землі, запах квітів, запах весни тощо;

– **сприйняття**: тверда, приємна, тепла, кругла, плодюча, чорна, спокій, впевненість, бруд тощо;

– **уявлення**: поле, ґрунт, ліс, наш дім, природа, життя, вид із космосу, куля тощо [1:17].

Щодо лінгвального вираження, то словом-іменем концепту є лексема *земля*, оскільки передає план змісту концепту найбільш повно й адекватно. Однак аналізований концепт може вербалізуватися низкою інших лексем, серед яких *планета, ґрунт, поле, город, нива, суходіл, берег, країна, Вітчизна, Батьківщина, Україна тощо* [5:266].

У сучасних лінгвістичних розвідках концепт ЗЕМЛЯ досліджували такі українські мовознавці: І. Богданова, К. Голобородько, І. Літвінова, Н. Лисенко, Н. Лобур, Т. Скорбач, О. Таран, О. Тищенко, С. Форманова. Зокрема, Н. Лобур зазначає: «Системи символів етнокультурних спільнот мають у своєму арсеналі концептуальні центри, які творять ментальний портрет народу. Одним із таких центрів, що здавна впливав на формування ментальності українців, є концепт землі» [7:249].

Метою нашої розвідки є аналіз мовного вираження концепту *земля* в поезіях Аркадія Казки, що передбачає розв'язання таких завдань: визначення структури концепту, виявлення основних його внутрішніх асоціативних зв'язків, реалізація семантичного вираження концепту за рахунок аналізу лексем-репрезентантів. Новизна роботи полягає у тому, що ця розвідка є першою спробою опису мовного вираження концепту *земля* у поетичному мовленні Аркадія Казки.

На основі зібраного та проаналізованого матеріалу можемо виокремити лексеми *земля, обрій, лан, нива, світ, садок, берег* та ін., які виступають репрезентантами концепту, поглиблюють його образний зміст.

В українській мові лексемі *земля*, що представляє ядро концепту, притаманні багатозначність і об'ємність смислового наповнення, зокрема «Словник української мови» фіксує такі значення: місце життя і діяльності людей; земляна поверхня, площина, по якій ходять; суша (на відміну від водного простору); ґрунт, який обробляється, використовується для вирощування рослин; країна, край, держава [3:557–558].

Актуалізація аналізованого концепту через образ *землі* в ідіостилі Аркадія Казки відбувається переважно за рахунок реалізації просторової складової поняття. Яскравий образ реалізується через лексему *земля* у значенні «верхній шар ґрунту», «земна поверхня»: «*Іде із темряв, із глибинних, / І розгорта криваво-чорний стяг, / Усе хова той стяг в свої страшні сувої: / І землю, й квіти, й зорі, й сонце — / О, коли б сон це!*» [6:393]. Реалізація образу відбувається за рахунок однорідних додатків, які розгалужують просторове коло сприйняття у свідомості мовця. Емоційний фон посилюється використанням іменника *сонце* та

через сполучення іменника із займенником *сон і це*, які утворюють омонімічну пару.

Реалізацію образу вбачаємо у пейзажних замальовках, зокрема: «*Сонце весело вставало, / Сонну землю цілувало, / Посилаючи прощення — / Неправдивим відпущення, / Пташкам з кліток визволення...*» [6:398]. Поет вимальовує картину пробудження природи, елементом якої виступає земля як ґрунт, основа живого. Поетичний ефект створюється за рахунок контекстуальних синонімів *прощення, відпущення, визволення*, які надають поезії філософічності. Автор використовує прийом паралелізму, який реалізується через контраст між природним описом та репрезентацією морально-етичних засад.

Подібна мовленнєва ситуація, але із дещо відмінним смисловим навантаженням, спостерігається у контексті: «*Здавалося: розверзеться земля, / Падуть доми, дерева, церкви, бапти... / Й героя вишле кожна їм могила...*» [6:421]. Порівняно із попереднім контекстом, у якому лексема *земля* є елементом позитивної емоційної картини, автор вводить негативно конотовані лексеми для відтворення трагічного бачення навколишньої дійсності: *розверзеться, падуть (доми, дерева, церкви, бапти), могила* тощо.

Подібні контексти репрезентують реалізацію ядерної зони концепту *земля*, яка співпадає із загальним уявленням про землю як поверхню, ґрунт.

Розгалуження семантики образу *землі* відбувається за рахунок свідомого виділення поетом відповідної лексеми: «*Чи ж кине Землю творчий дух життя, / Й вона тоді лише тихенько дронне, / Та хвиля, що порушить небуття, / Над мертвою небогою застогне? / Й не донька Сонця, не Земля, — а мрець? / Й настане повний величі... кінець?*» [6:400]. Написання слова *земля* з великої літери репрезентує авторську «ремарку», підкреслює значущість поняття у системі цінностей поета. У такий спосіб Аркадій Казка переводить образ у філософську площину, довершуючи його використанням прийому персоніфікації (метафори *вона дронне, земля — небога* тощо).

Подібна мовленнєва ситуація представлена контекстом: «*Вночі — забуті всіма — Сестра / Слізьми могилоньки нишком зрошає, Коли ж надійде ранкова пора — / Земля в барвінок сльози обертає*» [6:415]. У наведеній поезії образами смутку і трагізму є символи *могила — сльози — барвінок — смерть*. Автор робить посилення до української народної традиції, створюючи інтертекстуальне полотно, насичене образами. Так, *сльози* репрезентують смуток, нещастя, а лексема *могилонька* увіразнює введення концепту *смерті*, який реалізується за рахунок народного образу-символу *барвінку*.

Актуалізація концепту *земля* у мажорному контексті спостерігаємо в рядках: «*Серед тиші неземної на Землі / я дивлюся на вас мовчки, Сонце-Зорі — / Ясні, чисті, проміністі на прозорім / Неба тлі*» [6:422]. Написання назв природних об'єктів з великої літери є засобом їх персоніфі-

кації та водночас акцентуаційною функцією. *Земля, Сонце, Зорі, Небо* виступають як живі істоти, спостерігачі та порадики.

Аналіз вищезгаданих контекстів дає підстави говорити про реалізацію лексеми *земля* через поняття (за класифікацією О. Палутіної).

Реалізація уявлень, пов'язаних із функціонуванням концепту ЗЕМЛЯ у свідомості мовця, простежується у наступних контекстах: «*Давно вже дощик ниви не поїв... / Хмурнішає щодня людське чоло*» [6:405]; «*Над неосяжними просторами ланів / Встає щодня мідно-рожеве коло / І, палючи усе навколо, / Вселяє жах в серця плугатарів*» [6:405]. В останньому прикладі образ доповнюється вживанням лексеми *коло* на позначення *сонця*, яке виступає символом життєдайної сили, та авторського кольоративу *мідно-рожеве*, що, на нашу думку, надає поезії настроїв смутку, приреченості, викликані подіями Першої світової війни. Використання епітета у словосполученні *неосяжними просторами* реалізує семантику простору концепту ЗЕМЛЯ.

Дещо інше семантичне навантаження образу з'являється у таких рядках: «*Згасає день і незабаром згасне... / Так і моє життя — пройде, мов тінь, мине... / Знайде свій обрій, схилиться й засне. / Згасає день — і незабаром згасне...*» [6:404]. Образ *землі* розкривається через використання метафорично насиченої лексеми *обрій*, яка називає не лише земну поверхню, горизонт, а й вказує на кінець життя. Метафорично насиченою постає також лексема *лан*, яка сприяє формуванню додаткового уявлення про концепт ЗЕМЛЯ: «*І ти задаєш вже, кохання зоре? / Та як же віл мій в темряві розоре / Належного мені лану розгон?.. / Де сонце мрій — життя мого вогонь?*» [6:408]. Мовець порівнює власний життєвий досвід із неозорими просторами *лану*. Така образність дозволяє удосконалити загальне тло поезії, фіксує додатковий вияв складової концепту, увіразнює емоційний фон поезії.

Яскрава реалізація концепту *земля* відбувається через поняття *світ, мир*: «*Уста до уст! Пий з нестоців фіала!*» — / *Ще довго-довго, майже без кінця, / Чаруюча гармонія світова ця, / По закутках усіх землі шугала...*» [6:413]; «*У небі радість бовваніє / І радість на землі живе*» [6:424]. Схожу семантику спостерігаємо у контексті: «*Небесна Айстра... в спілці з нею світ, / Комашка кожна, кожна квітка в згоді*» [6:413]. Мовець вживає лексеми *земля, світ* у значенні широкого, безмежного простору, формує абстрактне поняття, яке відтворює картину сприйняття ліричного героя. Образ *землі* увіразнюється через мовне оточення: функціонування лексем *гармонія, радість*, які сприяють формуванню позитивної конотації та увіразненню поезії загалом. Образ *небесної Айстри* створено одразу кількома художніми засобами, які вдало і точно окреслюють індивідуально авторське сприйняття образу *сонця*. Аркадій Казка порівнює небесне світило з *Айстрою* (поет свідомо вживає велику літеру, мотивуючи, у такий спосіб, важливість образу в поезії та мовній картині світу

митця зокрема), а епітет *небесна* довершує створення мовцем ситуацію.

У контексті: «*Хай життя не зве до згуб, / Хай воно нас не калічить, / Хай землі і неба шлюб / Наші рани всі залічить...*» [6:425], — поняття *світ* автор розкриває через поєднання понять *земля і небо*, окреслюючи у такий спосіб весь навколишній простір. У цьому випадку лексема *земля* має позитивну конотацію, вона ототожнюється із життям, стає запорукою його мирного продовження. Загальний просторовий образ увіразнюється використанням лексеми *шлюб*, яка вносить у текст емоційний компонент. Через подібну метафору автор поєднує одразу кілька начал (небесне та земне), формуючи таким чином загальне поняття Всесвіту.

Подібну семантику зустрічаємо у контексті: «*Сліди ж того ходу побожного / Лютневий сніжок притрусив. / Тепер стало ясно для кожного, / Що ранок на землю ступив*» [6:436]. У поезії «Під мурами Межигірського спаса» лексема *земля* виступає складовою загального життєстверджуючого образу, допомагає відтворити картину пробудження всього живого, надії на майбутнє.

Протилежну семантику лексеми *світ* спостерігаємо далі: «*Сконать!.. Бо сонце й світ немилі...*» [6:447]. Як і у попередньому контексті, автор свідомо ототожнює *світ* із життям, але у цьому випадку простежується песимістичний настрій, мотив невідомої втрати, яка пригнічує ліричного героя, смуток відчуття неминучості смерті, який увіразнюється за допомогою лексеми *сконать* та художнього означення *немилі*.

Відмінний емоційний фон простежуємо у контексті: «*Йй немов від сну прокинувся весь мир: / Річки, квітки, птахи загомоніли, / А хвили шумовинням берег вкрили... / З морів, ланів, долин, гаїв і гір / Симфонія тисячогласа залунала: / «Уста до уст! Пий з нестоців фіала!»*» [6:214–413]. У цій поезії відбувається перетин важливих складових концепту ЗЕМЛЯ (за класифікацією О. Палутіної), зокрема поняття (*мир*) та уявлення (*берег, лан, долина, гай, гори*). Ліризації сприяє введення оказіоналізму *тисячогласа*, перифразу *уста до уст* та метафори *пити з нестоців фіала*. Таке нагромадження художніх засобів є характерним для мовлення Аркадія Казки і сприяє його художньому насиченню, довершеності на когнітивному рівні.

Дещо іншу семантику має лексема *дно* як один із репрезентантів аналізованого концепту: «*Як лілії вже не притягне дно — / Його даремні будуть силкування! — / Так нашого сплямити існування / Ти не здолаєш вже, життя-багно*» [6:411]. Значення лексеми *дно* ототожнюється зі значенням лексеми *земля*. Додаткове емоційне навантаження з'являється у поезії через вживання автором антитези *дно — життя-багно*. У такий спосіб простежується песимістичне ставлення мовця до реалій буденності, що є характерною рисою філософії поетів "Розстріляного Відродження".

У мовленні Аркадія Казки концепт *земля* включає в себе також поняття *Батьківщина*, яке

репрезентують лексеми *земля, Україна, Вкраїна*: «Якщо ти можеш прикро так ясніти / В той час лихий, як стогнуть-гинуть діти / твої на замордованій землі, — / Осліпни, Вічності байдуже Око, / Повившись хмарами ген там високо, / Або — відразу все у мент... спали!» [6:405]. У цьому контексті автор звертається до подій Першої світової війни. Уживання прикметника *замордована* надає поезії трагічності, а отождивлення народу з дітьми — ліричності, інтимності. Поет звертається до Вічності як до магічної сили, яка може зарадити. Мовець поєднує одразу кілька базових понять (*людина — земля — вічність*), що зумовлюють сприйняття поезії на філософському рівні. В аналогічному ключі аналізований контекст представлено в рядках: «Сірий ранок. Тихо скрізь. / Небо хмарою повито... / Скільки крові, скільки сліз / На **Вкраїні** скрізь проліто!» [6:425]. Трагізм досягається за рахунок інтертекстуальності: автор трансформує вгадувану цитату із поеми Т. Шевченка «Кавказ» (дієприкметниковий зворот *хмарою повиті*) в односкладне речення (*небо хмарою повито*). Поет апелює до обізнаності читача, усвідомлення й уміння зіставляти події минулого і сучасного.

На противагу попередньому контексту, життєстверджуючий настрій, патріотичні мотиви спостерігаємо в поезії: «І глас роздаєсь, мов великодній дзвін: / «Надії промінь я — не труп, не тїнь, / А край краси і правди — **Україна!**» [6:419]. Автор сам робить визначення, вказує на те, чим для нього є Батьківщина (*краєм краси і правди*). Введене

порівняння (*мов великодній дзвін*) створює посилення до релігійної основи світосприйняття. Казка вбачає надію у відродженні, воскресінні України.

Ще один приклад реалізації концепту ЗЕМЛЯ через поняття *Батьківщина* виявлено у контексті: «Згадав далекий любий наш **Чернігів** / І монастир, де я хлоп'ятком бігав / під кленами, де наш байкар лежить» [6:427]. Поет використовує топонім *Чернігів*, аби окреслити свою малу батьківщину, передати власне ставлення до неї. Зазначаємо, що вживання таких семантично віддалених від ядерної зони понять дозволяє говорити про реалізацію периферії концепту.

Проведений аналіз дає підстави визначити особливості лексико-семантичного вираження концепту ЗЕМЛЯ у поетичному мовленні Аркадія Казки, з'ясувати основні образи, що представляють концепт, зокрема *земля, обрій, лан, нива, світ, садок, берег* тощо. Виділяємо такі структурні елементи концепту: позначення поняттєвої складової образу *землі* (поверхневий шар, ґрунт), уявлення як реалізація ядра концепту (*обрій, лан, світ, берег, нива* тощо), поняття Батьківщини (*Україна, Вкраїна, Чернігів*). Слід відзначити неоднозначність емоційної складової аналізованого концепту: подекуди автор апелює до полярного семантичного вираження образу *землі*, що робить його емоційно насиченим.

Видається перспективним подальше дослідження концептів у мовній картині світу Аркадія Казки як яскравого представника української поезії початку ХХ ст.

Література

1. Палутіна О. Г. До проблеми вивчення архітектоніки концепту (на прикладі концепту земля в російській концептосфері) / О. Г. Палутіна // III Міжнародні Бодуєнівські читання: І. О. Бодуєн де Куртене і сучасні проблеми теоретичного та прикладного мовознавства (Казань, 23—25 травня 2006 р.): труди і матеріали : у 2 т. / Казан. держ. ун-т. — Казань : Вид-во Казан. ун-ту, 2006. — Т. 2. — С. 16—18.
2. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. — Полтава: Довкілля — К., 2006. — 716 с.
3. Словник української мови: в 11-ти т. — К. : Наук. думка, 1970—1980. — Т. III. — С. 557—558.
4. Слухай Н. В. Сучасні лінгвістичні теорії концепту як мовно-культурного феномену / Н. В. Слухай // Мовні і концептуальні картини світу. — К. : Логос, 2002. — № 7. — С. 462—470.
5. Слюніна О. В. Архетипний концепт земля в лінгвокультурологічному аспекті / О. В. Слюніна // Наукові записки. Серія «Філологічна». — Острог: Вид-во нац. ун-ту «Острозька академія», 2012. — Випуск 24. — С. 266—269.
6. Шугай О. Крапля сонця у морі блакиту. Казка Аркадій. Вибрані твори / О. Шугай. — К. : Смолоскип, 2010. — 664 с.
7. Шуляк С. Лексична інтерпретація концепту земля у поезії Євгена Гуцала / С. Шуляк // Вісник Львівського університету. Серія «Філологія». — Львів, 2004. — Вип. 34. — Ч. II. — С. 249—253.